

مسلمی پطرودی ۱۳۴۷
اقتصاد صدر اسلام باره یافت تاریخی
مؤلفان: حمیدرضا مسلمی پطرودی،
مریم السادات طباطبایی
قم: مؤسسه پژوهشی پاد اندیشه
۱۳۸۴، ص ۱۹۲
بها: ۲۵۰۰ تومان
ISBN: 964-95370-3-1

کتابنامه:

- ۱- اقتصاد اسلامی، ۲- اقتصاد صدر اسلام،
- ۳- بازار، ۴- مالکیت، عدالت، اخلاق و معنویت

اقتصاد صدر اسلام باره یافت تاریخی

تألیف: حمیدرضا مسلمی پطرودی،

مریم السادات طباطبایی

تدوین: مؤسسه پژوهشی پاد اندیشه

ناشر: مؤسسه پژوهشی پاد اندیشه

صفحه آرا: مؤسسه پژوهشی پاد اندیشه

نوبت چاپ: اول، بهار ۱۳۸۴

چاپ: فاضل

شمارگان: ۱۵۰۰ نسخه

بها: ۲۵۰۰ تومان

شابک: ۹۶۴-۹۵۳۷۰-۳-۱

ISBB: 964-95370-3-1

قم: صندوق پستی ۷۱۱۹-۳۷۱۶۵

کلیه حقوق برای مؤسسه پژوهشی پاد اندیشه محفوظ است

اقتصاد صدر اسلام

بارہیافت تاریخی

حمید رضا مسلمی پطودی

مریم السادات طباطبائی

فهرست مطالب

پیشگفتار.....	۱۱
مقدمه.....	۱۳

بخش اول:

اوضاع اقتصادی بلاد عرب و ملل مجاور در آستانه ظهور اسلام

فصل ۱: وضعیت مالی و اقتصادی جزیره العرب پیش از اسلام	۲۰
حیات اقتصادی عربستان جنوبی (یمن)	۲۲
کشاورزی	۲۳
مالکیت زمین	۲۳
انواع مالیات ها	۲۵
مخلاف ها	۲۷
تجارت در عربستان جنوبی	۲۷
حیات اقتصادی عربستان شمالی (حجاز)	۲۹
حجاز در آستانه ظهور اسلام	۳۰
موقعیت اقتصادی شهر مکه	۳۳
موقعیت اقتصادی شهر یثرب (مدینه)	۳۵
بازارهای عربستان شمالی	۳۸
داد و ستدهای دوران جاهلی	۴۰
موارد اقتصادی و تولیدات دیگر	۴۴
حیات اقتصادی سرزمین شام	۴۷

فصل ۲: وضعیت مالی و اقتصادی امپراتوری ایران (عصر ساسانی).....	۴۹
درآمد دولت ساسانی.....	۴۹
فصل ۳: وضعیت مالی و اقتصادی امپراتوری رُم شرقی (بیزانس).....	۵۴
امور مالی امپراتوری.....	۵۴
مالیات‌های امپراتوری بیزانس.....	۵۵
تأثیر و تأثر ملل مجاور و اسلام.....	۵۹

بخش دوم

پیامبر ﷺ و اقتصاد حاکم بر جزیره العرب

فصل ۴: سیاست پیامبر ﷺ و اقتصاد حاکم بر جزیره العرب.....	۶۲
طرق کسب مال در اسلام.....	۶۲
۱- صید.....	۶۲
۲- احیا و آباد کردن اراضی موات و بی صاحب.....	۶۳
۳- استخراج معادن.....	۶۳
۴- غنائم.....	۶۳
۵- دستمزد کارگر.....	۶۳
۶- اقطاع.....	۶۴
۷- احکام شرعی.....	۶۴
۸- تجارت و کسب حلال (معاملات).....	۶۵
۹- احتیاج.....	۶۵
حدود تعیین شده برای ازدیاد مال.....	۶۷
نظارت بر مصرف مال.....	۶۷
فصل ۵: سیاست پیامبر ﷺ در بررسی منابع تشريع.....	۷۰
منابع تشريع ماليات‌های اسلامی.....	۷۰

بخش سوم

مبانی مکتبی نظام اقتصادی صدر اسلام

فصل ۶: مالکیت در نظام اقتصادی صدر اسلام.....	۸۰
انواع مالکیت در اقتصاد صدر اسلام.....	۸۰
الف) مالکیت خصوصی.....	۸۰
ب) مالکیت عمومی.....	۸۱
ج) مالکیت دولتی.....	۸۲
تفاوت‌های اموال عمومی و دولتی.....	۸۲
فصل ۷: اصول حاکم بر توزیع در نظام اقتصادی صدر اسلام.....	۸۴
اوضاع جزیره العرب پس از اسلام.....	۸۴
توزیع قبل از تولید.....	۸۶
توزیع بعد از تولید (توزیع درآمد).....	۸۹
توزیع مجدد درآمد.....	۹۰
الف) تکافل عام.....	۹۰
ب) ضمان احواله.....	۹۱
فصل ۸: آزادی فعالیت‌های اقتصادی و حدود آن.....	۹۳
حدود آزادی اقتصادی در صدر اسلام.....	۹۳
وضع محدودیت‌های ذاتی اسلام برای فعالیت‌های اقتصادی!.....	۹۴
الف) ممنوعیت گران‌فروشی.....	۹۴
ب) ممنوعیت احتکار.....	۹۵
ج) ممنوعیت انحصار.....	۹۵
د) ممنوعیت خیانت.....	۹۶
ه) ممنوعیت مشاغل فاسد و مخرب.....	۹۶
مبانی مکتبی پس از بررسی نظام اقتصادی صدر اسلام.....	۹۷

بخش چهارم

ساختار نظام اقتصادی صدر اسلام

۱۰۰	بخش‌های دولتی و خصوصی دو نهاد مکمل اقتصاد صدر اسلام
۱۰۱	فصل ۹: جایگاه دولت و منابع مالی آن در اقتصاد صدر اسلام
۱۰۱	جایگاه دولت در اقتصاد صدر اسلام
۱۰۲	منابع مالی دولت اسلامی در صدر اسلام
۱۰۲	۱- زکات
۱۰۷	اموال مورد تعلق زکات
۱۰۸	الف) حیوانات
۱۰۸	ب) محصولات کشاورزی
۱۱۰	ج) طلا و نقره
۱۱۰	فلسفه انحصار موارد زکات
۱۱۱	مصارف زکات
۱۱۳	۲- خمس
۱۱۳	منابع در آمد خمس
۱۱۳	اول- غنایم
۱۱۵	غنایم بدست آمده از جنگ‌ها
۱۱۵	الف) اموال منقول
۱۱۶	ب) اسرا
۱۱۷	ج) سبایا
۱۱۷	د) اراضی
۱۱۷	دوم- اموال فیء (انفال)
۱۱۸	وجوه اشتراک و افتراق فیء و غنیمت
۱۱۸	سوم- معادن و دفینه‌ها
۱۱۹	موارد مصرف اموال خمس
۱۲۰	۳- درآمدهای عمومی (فیء یا انفال)

۱۲۲	مورد مصرف فیء.....
۱۲۲	۲- مالیات سرانه (جزیه).....
۱۲۷	مقدار جزیه مأخوذه.....
۱۲۷	اقسام جزیه دهندگان.....
۱۲۸	۵- مالیات بر اراضی (خراج).....
۱۳۰	فرق جزیه و خراج از نظر ماوردی.....
۱۳۱	وجوه اجتماع و افتراق جزیه و خراج از نظر ماوردی.....
۱۳۱	۶- عوارض گمرکی (عشور).....
۱۳۳	۷- عطایا و مقرری ها.....
۱۳۳	۸- اقطاع.....
۱۳۶	۹- اقطاع تملیک و اقسام آن.....
۱۳۸	۱۰- اقطاع استغلال و اقسام آن.....
۱۳۹	فصل ۱۰: بخش خصوصی در اقتصاد صدر اسلام.....
۱۳۹	فعالیت های اساسی بخش خصوصی.....
۱۴۰	۱- تولید.....
۱۴۰	عوامل تولید.....
۱۴۱	۲- مصرف.....
۱۴۱	۳- تجارت و بازرگانی.....
۱۴۳	فصل ۱۱: بازارهای صدر اسلام و مکانیزم قیمت ها.....
۱۴۳	حضور دولت در بازار صدر اسلام.....
۱۴۵	نتیجه اقدامات رسول خدا در امور بازار.....
۱۴۶	ویژگی های بازار در صدر اسلام.....
۱۴۹	کارکرد بازارهای صدر اسلام.....
۱۵۵	پول رایج در جزیره العرب.....
۱۵۹	ضرب سکه در آغاز اسلام.....
۱۵۹	وضعیت سکه ها در زمان پیامبر ۹.....

فصل ۱۲: سرمایه‌گذاری و پس‌انداز در اقتصاد صدر اسلام	۱۵۲
پس‌انداز و سرمایه‌گذاری در آیات و روایات	۱۶۱
مسئولیت‌های دولت اسلامی در امر سرمایه‌گذاری	۱۶۴
الف) نظارت و کنترل سرمایه‌گذاری‌های بخش خصوصی	۱۶۴
ب) ایجاد زمینه‌های سرمایه‌گذاری و اشتغال مردم	۱۶۴
ج) سرمایه‌گذاری‌های مستقیم دولت اسلامی	۱۶۶
د) تأمین عدالت اجتماعی با سرمایه‌گذاری در امور انسانی	۱۶۸

بخش پنجم

جایگاه نهادهای ارزشی در نظام اقتصادی صدر اسلام

فصل سیزدهم: نهادهای اخلاقی	۱۷۱
۱- عدالت اجتماعی و اقتصادی	۱۷۱
۲- نفی سلطه دیگران	۱۷۲
۳- عدم زوراندوزی و عدم اتراف	۱۷۳
۴- تشویق به کار و فعالیت‌های مولد	۱۷۴
۵- نفع‌طلبی معنوی	۱۷۵
فصل چهاردهم: اخلاق مالی و اقتصادی	۱۷۷
۱- فقدان اسراف و اتلاف	۱۷۷
۲- قاعده لا ضرر و لا ضرار	۱۷۸
۳- قرض الحسنه، انفاق، وقف	۱۷۸
۴- روح برادری و تعاون و نوع دوستی	۱۷۹
۵- فقدان مفاسد اقتصادی	۱۸۰
سخن آخر	۱۸۲
کتابنامه	۱۸۶

پیشگفتار

الملک یبقی مع الکفر و لایبقی مع الظلم

تحقیق درباره اقتصاد اسلامی و پرده برگرفتن از چهره قوانین مالی و ارزش‌های اقتصادی اسلام و تبیین مکتب اقتصادی، کار بزرگی است. آشنایان با دین مبین اسلام، قرآن کریم، سیره و سنت پیامبر ﷺ به خوبی می‌دانند که این دین، علی‌رغم احکام فردی، دارای احکام اجتماعی مذهبی بوده یا به عبارت دیگر، جامعه‌گرا و جامعه‌ساز می‌باشد که داعیه رهبری، هدایت، ارایه قوانین و الگوهای مناسب، را برای زندگی اجتماعی و حیات فرهنگی نسل‌ها دارد. یکی از مهم‌ترین زمینه‌های بحث درباره توانایی و لیاقت یک شریعت، برای اداره زندگی جمعی آدمیان، مسایل اقتصادی است که علاوه بر معنویات و رفع نیازهای اخروی باید به جنبه دنیوی و رفع نیازهای اجتماعی هم توجه نماید کما اینکه جنبه‌های مثبت حیات سیاسی، اقتصادی، فرهنگی و اجتماعی غرب نیز وام‌دار ادیان توحیدی و خصوصاً دین اسلام است و ما نیز امروز باید با استنباط درست از منابع اصیل اسلامی آنها را عملیاتی نموده تا ضمن اینکه در نظر از آنها سخن گفته می‌شود در عمل نیز ملموس و عینی گردد.

کتاب حاضر با رویکرد تاریخی به اقتصاد عصر پیامبر ﷺ در صدد معرفی اقتصاد اسلامی در زندگی مردم می‌باشد و ما نیز ان شاء الله با بهره‌مندی از سیاست‌های اقتصادی بزرگان دین و تعالیم الهی بتوانیم مسیر درست اقتصادی را بیماییم. شایسته است ضمن معرفی این اثر به اهل تحقیق و پژوهش از پدیدآورندگان این اثر ارزنده نیز تقدیر و تشکر لازم را به عمل آوریم.

گروه تاریخ و تمدن
مؤسسه پاد اندیشه

مقدمه

بین نظام اقتصاد اسلامی به طور کلی و نظام اقتصاد صدر اسلام به شکل خاص نمی‌توان تفاوت ماهوی قائل شد. گاهی منظور از نظام اقتصاد صدر اسلام، ارایه توصیفی تاریخی از کارکرد اقتصاد آن زمان است و ممکن است گفته شود نظام اقتصاد صدر اسلام الگویی است که بر اساس رفتار و گفتار پیامبر ﷺ در امور اقتصادی طراحی شده است.

اقتصاد صدر اسلام برخلاف نظر عده‌ای، باید کشف شود زیرا اصولاً اقتصاد صدر اسلام نظام مربوط به خود را داراست که به دلایل تحولات وسیع و پیچیده تاریخی، سیاسی و اجتماعی از بین رفته است. البته تدوین این نظام جنبه تکثری دارد و یکی از این روش‌ها، مطالعه آیات و روایات و کارکرد پیامبر ﷺ و امامان معصومین علیهم‌السلام در طول تاریخ می‌باشد که مکاتب و نظام‌های اقتصادی ناشی از اسلام از آن استخراج می‌گردند.

دین عرضه شده از سوی پیامبر ﷺ از باب استخلاف اصلح، لازم است در ارتباط با امور مادی و معیشتی مردم (تولید، توزیع و مصرف) و امور معنوی (مسایل دنیوی و اخروی جوامع بشری) سؤالاتی که با خود به همراه دارند را پاسخگو باشد و

این پاسخگویی جز با ایجاد هماهنگی بین «گفتار و زیستار» و به کارگیری روش‌های اقتصادی‌ایی که موجب رشد و تعالی می‌گردد میسر نمی‌گردد.

باید اذعان نمود؛ اقتصاد صدر اسلام و مبانی اقتصادی موجود در آیات و روایات گنجینه خوبی برای استخراج قواعد و اصول اقتصاد اسلامی محسوب می‌شوند. بررسی شرایط اقتصادی حجاز و ممالک اطراف و مقایسه آن با شیوه اقتصادی پیامبر ﷺ به عنوان اسوه حسنه، ما را در عرصه‌های گوناگون از جمله عرصه انقلاب اسلامی مصمم خواهد نمود تا با عزمی راسخ، از روش اقتصادی آن حضرت در مدینه‌النبی، ضمن استفاده از پیشرفت‌های علمی و تکنولوژیکی و در نظر گرفتن مقتضیات زمان و مکان الگو بگیریم و با کاربردی کردن آن در جهت ترویج حکومت نبوی به عنوان حکومت حق و عدل، گام برداریم.

از این رو ما در این پژوهش با بهره‌گیری از روش پژوهش توصیفی تاریخی، ضمن بررسی اوضاع اقتصادی بلاد عرب و ملل مجاور در آستانه ظهور اسلام، به ایضاح موقعیت حجاز و ملل مجاور از حیث جغرافیایی و اقتصادی خواهیم پرداخت، آنگاه با استفاده از شیوه مقایسه‌ای برخوردهای اقتصادی آنها را بررسی و علت گسترش سریع اسلام را معرفی می‌کنیم.

گفتنی است کارکرد ظالمانه حکام ایران و رُم، زمینه‌های مناسبی برای ظهور حکومت اسلامی و اعمال اقتصاد اسلامی فراهم نموده بوده هرچند دلیل روی‌آوری به اسلام صرفاً فشارهای حکومت‌های قبلی هم نبود، بلکه سنت‌های جاهلی حجاز نیز از عوامل اساسی بوده، که حاکمیت اقتصاد صدر اسلام، مخالفت با برخی آداب جاهلی و ریشه‌کن کردن یک سری سنت‌های غلط اقتصادی و غیر اقتصادی، آنها را

در دستور کار خود قرار داده بود.

البته پیامبر ﷺ ضمن حفظ سنت‌های صحیح و تأیید معاملات و قراردادهای عقلایی قبل از اسلام، به طور ریشه‌ای با تمامی مظاهر سنت‌های غلط مبارزه کردند و طبق آیین جدید، اولاً اختلاف طبقاتی، ثانیاً بهره‌کشی و بیگاری و کاربرد دروغ و حيله در معاملات محکوم و حرام شد. همچنین با شرابخواری، قماربازی، رباخواری و رشوه‌خواری مبارزه گردید و... که اینها حاکی از الطاف الهی، وحی، لیاقت و کفایت شخص پیامبر ﷺ بوده است.

با این وصف باید اذعان نمود: اقتصاد اسلامی یک معرفت اجتماعی و انسانی است و با سایر ابعاد و زندگی انسان مرتبط می‌باشد و نوعی هماهنگی بین امور مادی و اقتصادی با امور معنوی و اخروی را می‌رساند.

منع احتکار از بازار مسلمان‌ها، نهی از معاملات مبهم و غیر شفاف، نهی از حمله در معاملات، تنفر از تنبلی و کم‌کاری، عدم استفاده نامناسب از بیت‌المال، قناعت و ساده‌زیستی، پایداری بر قراردادهای، توجه به زندگی فقرا و اکتفا به ساده‌زیستی، عدم دخالت در امور جزئی بازار و در عین حال نظارت بر ابزارهای سنجش بازار و جلوگیری از ظلم قوی نسبت به ضعیف، توصیه به صدقه و کمک به یکدیگر توسط پیامبر ﷺ همگی حاکی از توجه اسلام به امور مادی و معنوی توأمان می‌باشد که اینک اولین بیانات و کارکردهای شخصی پیامبر پس از هجرت همه بعدی بودن اقتصاد اسلامی را نشان داد، یعنی تلاش در دنیا و توشه‌برداری برای آخرت به انضمام صداقت پیامبر و اینکه هدفی جز خدمت به مردم و اطاعت از خداوند نداشتن، به دنبال کسب منافع شخصی نرفتن، امور را طبق ضوابط و قواعد

به پیش بردن، مقاومت در برابر دشواری‌ها، صبر در مقابل حملات و ناجوانمردی‌ها، تحمل تهمت‌ها و... از رموز موفقیت ایشان محسوب می‌شد.

در ضمن برخورد توأم با مدارا و در عین حال پایداری و اصرار بر اصول و مبانی و همراهی با فقیرترین مردم از ویژگی بسیار سازگار و مؤثر و از درس‌های مدیریت سیاسی و اقتصادی صدر اسلام است که بایستی قلم اسلامی از آنها الگو بگیرند. الگوگیری از نظام اقتصاد اسلامی‌ای که بر چهار پایه استوار می‌باشد:

الف) مبانی فلسفی نظام اقتصادی اسلام (شامل: مباحث غنائم‌شناسی، اصالت فرد و جامعه و رابطه دنیا و آخرت)؛

ب) اهداف نظام اقتصادی اسلام (شامل: عدالت اقتصادی (رفاه عمومی - توازن اقتصادی) و قدرت اقتصادی جامعه اسلامی (رشد اقتصادی، استقلال اقتصادی)؛

نتیجه اجرای چنین سیستمی ایجاد دولت اسلامی در مقابل دولت مسلمانان (منافع شخصی) است و در راستای اهداف نظام اقتصادی صدر اسلام دست یافتن به یک چارچوب مادی باثبات، مستقل، عادلانه و فراهم آوردن یک زندگی شرافتمندانه برای جامعه، هدف اصلی و پایانی محسوب می‌شود که مسأله عدالت در این چارچوب برجستگی خاصی دارد چرا که علاوه بر هدف اصلی یک اصل اساسی نیز بوده و در کنار خود، اهداف مرحله‌ای که منجر به رفاه، سعادت و منافع عمومی می‌گردد را همراه دارد.

ج) مبانی مکتبی نظام اقتصادی اسلام؛ چارچوب‌های قانونی و خطوط کلی را بیان نموده و در یک مفهوم کلی به صورت طیفی از مسایل اساسی متبلور است و از یک سو به پایه‌های عقیدتی و نگرش‌های مکاتب نسبت به ارتباط انسان، طبیعت،

جامعه، منشأ خلفت و سرانجام هستی مربوط است و از سوی دیگر در مراحل پایین به یک سلسله پیش فرض‌ها، فروض ذهنی و یا فروض عملیاتی تبدیل می‌گردد، از قبیل: مالکیت‌ها، آزادی و مباحث مربوط به توزیع و دخالت دولت و...

(د) ساختار نظام اقتصادی اسلام؛ در این بخش از جایگاه دولت و منابع مالی دولت اسلامی و... بحث می‌شود.

بر این اساس شیوه اداره جامعه در صدر اسلام (حکومت دینی پیامبر ﷺ) بر خلاف ملل مجاور - که بر پایه ظلم و استثمار بود و رعایا در آن حکومت‌ها به قتل‌بردگان به بیگاری کشیده می‌شدند - بر پایه عدالت اجتماعی استوار بوده است. از این رو پیامبر ﷺ مسایل مالی، اقتصادی و غیر اقتصادی را که موجب رقیبت و استثمار می‌شد را ممنوع نمود و سیاست‌های مالی‌ای در پیش گرفت تا در همه موارد، داد و ستدها، معاملات، بازار، تولید، توزیع، مصرف و... روال منطقی داشته و در خرید و فروش اجحاف و ظلمی صورت نگیرد و اگر هم تخلفی صورت می‌پذیرفت و یا حدود آزادی اقتصادی رعایت نمی‌شد، حکومت برای اینکه حقوقی از کسی ضایع نشود، به صورت قاعده‌مند برخورد می‌کرد.

ایشان با توجه به وحی الهی و رعایت مصالح فرد و جامعه و بکارگیری اصول اقتصادی پذیرفته شده منبعت از عقل و شرع، توانست جامعه عصر خویش را به طور ملموس به رشد برساند و راه پیمودن پلکان ترقی و کمال را به مردم زمان خویش پیامزد و چراغ راه آیندگان گردد و نبود این اصول و مبانی در گذشته را در ملل مجاور و حجاز عصر جاهلی که مایه ظلم و ستم فراوان بود عیان نماید؛ ان شاء الله ملل اسلامی و مردم مسلمان عصر حاضر از آن درس گرفته و نیازهای خویش در

زمینه‌های مختلف، خصوصاً اقتصادی، با عنایت به اینکه اولین منبع استنباط اصول اقتصادی اسلام آیات الهی و دومین آنها سنت پیامبر ﷺ و ائمه معصومین علیهم‌السلام به شرط رعایت تمام جوانب و قدرت استنباط می‌باشد، را برطرف نمایند. ضمن آنکه شخص پیامبر ﷺ از عقل و دیدگاه‌های عقلایی نیز بهره‌مند بوده و به اهل فن مراجعه می‌کردند، ما نیز باید کارکردها و رفتارهای اقتصادی و مالی پیامبر ﷺ را که برگرفته از وحی الهی است در زندگی و جامعه خود به شکل واقعی به کار بیندیم، تا شاهد دولت اسلامی باشیم.

قم - زمستان ۱۳۸۳